

Berend Reinders (1825-1890) stadsarchitect van Zwolle van 1855 tot 1875

Daniëlle Hameete

Inleiding

Het ambt van stadsarchitect bestaat in Zwolle al vanaf de late middeleeuwen en heeft sindsdien een forse ontwikkeling doorgemaakt. Toch is er relatief weinig bekend over dit ambt dat herkenbaar zijn sporen in de stad heeft nagelaten. In het onderstaand artikel wordt de ontwikkeling van het ambt beschreven in de loop van een aantal eeuwen. Uit deze periode wordt een kleine tijdsperiode gelicht, namelijk de periode van 1855 tot 1875 waarin Berend Reinders als stadsarchitect diende in Zwolle. Zijn invulling van het ambt wordt nader uitgewerkt.

Van stadsbouwmeester tot directeur

In de stad Zwolle was sinds de late middeleeuwen sprake van aanstellingen door het stadsbestuur van ambachtslieden die de titel stadsbouwmeester droegen (bijlage 1). Als een stadsbestuur voor een project een bouwmeester nodig had, ging men op zoek. Bij bouwwerken die bijna voltooid waren, stelde het stadsbestuur een bouwmeester voor een bepaalde periode aan. Meestal vestigde hij zich als burger in de stad en was op afroep beschikbaar.¹ In de late middeleeuwen trad de stadsmeester op als ontwerper van gebouwen, uitvoerend aannemer, inkoper van materialen en opzichter op de bouwplaats. In enkele gevallen was hij belast met het aanstellen van ambachtslieden, hoewel het stadsbestuur daar meestal zorg voor droeg. Hij was, veel minder dan tegenwoordig, gehinderd door allerlei voorschriften, vergunningen en bezwaren.²

In de zeventiende eeuw was in Zwolle sprake van een in dienst van de stad aangestelde bouwmeester van stadswerken en opzichter over de arbeiders. Hendrik Jasper Nuis werd als eerste in deze functie aangesteld op 14 juni 1686.³ Na zijn overlijden in 1694 werd het ambt opgeheven.⁴ Pas rond 1752 was er opnieuw sprake van een stadsbouwmeester en inspecteur van stadsgebouwen en werken, namelijk Abraham Hanselaer. Hij stelde een verordening over het bouwwezen op. In deze verordening werden over een aantal jaren de werkzaamheden van de stadsbouwmeester beschreven. (Abraham Hanselaer stierf in 1780).⁵ In latere tijd vonden er geregeld aanvullingen en aanpassingen plaats. De opgestelde regels en richtlijnen gingen het leven en bouwen beheersen en er kwam steeds meer lijn en structuur in de organisatie van het stadsbouwwezen in Zwolle.⁶

Tot eind achttiende eeuw bestond de taak van de stadsbouwmeester voornamelijk uit het ontwerpen van gebouwen. (In die tijd was het normaal dat de bouwmeester bij zijn ontwerp aansloot in stijl bij al bestaande gebouwen). Tevens hield de stadsbouwmeester zich bezig met het bouwen van openbare gebouwen en het aanleggen en onderhouden van vestingwerken.⁷ In 1777 benoemde de stad Zwolle voor het eerst een stadsarchitect. Het ambt onderging een ingrijpende verandering. Hoewel de stadsarchitect nog steeds werd belast met het ontwerpen van gebouwen, verschoof deze functie naar de achtergrond. De voornaamste taak van de bouwmeester werd het adviseren van het stadsbestuur voor bouwactiviteiten van anderen en het toezien op de naleving van de overheidsactiviteiten.⁸

De stadsarchitect werd vanaf 1852 bijgestaan door een team van drie vaste medewerkers, te weten een werkbaas, een opzichter van de aangenomen stadswerken en een opzichter van onder andere de kazernes. Deze functionarissen hielden zich met een groot aantal werkzaamheden bezig, zoals de bouw en het onderhoud van gemeentelijke gebouwen en de aanleg of onderhoud van straten, pleinen, riolen, waterleidingen en diverse andere bijkomende werken. Over het algemeen hadden de stadsarchitecten hun werkplek op het stadhuis. Stadsarchitect Berend Reinders hield als enige stadsarchitect (in die tijd ook wel gemeentearchitect genoemd) in de periode van 1855 tot en met 1875 kantoor aan huis. Na zijn vertrek, in 1875, besloot de gemeenteraad dat voor de stadsarchitect een eigen behuizing noodzakelijk was. Pas in 1907 bereikte de stad en de stadsarchitect overeenstemming over een door de stad geplaatst pand voor de stadsarchitect aan de Dijkstraat.⁹ Het gebouw kwam in 1908 gereed. Bij het kantoor waren bergplaatsen, een timmerafdeling, metselafdeling, smederij en een tekenzaal gevestigd en het fungeerde dus als stadsfabriek. Het gehele gebouw werd in de jaren tachtig afgebroken.¹⁰

In 1909 jaar besloot de gemeenteraad om het begrip 'stadsarchitect' te vervangen door 'directeur van de dienst gemeentewerken'. Deze wijziging had mogelijk te maken met de splitsing die plaatsvond tussen bouwpolitie en gemeentewerken. De raad was van mening dat een scheiding van de twee afzonderlijke, zelfstandige takken van dienst moest worden uitgevoerd. Het onaangename woord 'bouwpolitie' werd vervangen door 'Bou- en Woningtoezicht'. Het hoofd van 'Bou- en Woningtoezicht' werd aangesteld als inspecteur (voorheen heette de inspecteur gemeentelijk opzichter). Aangezien de ambtenaren van de bouwpolitie een nieuwe benaming kregen,

werd tevens bij de gemeentewerken de nieuwe benaming van 'directeur van de dienst gemeentewerken' ingevoerd. De oude instructie of dienstorder van zowel de gemeentearchitect als van de inspecteur werd ingetrokken en een nieuwe werd opgesteld. Een artikelsgewijze behandeling van de instructie vond plaats in de raadsvergadering van 20 juni 1909.¹¹ De uitgewerkte instructie werd vastgesteld bij raadsbesluit van 7 september 1909.¹²

Naamaanduiding van het ambt in de loop der tijd:

Late middeleeuwen	Stadsbouwmeester
17e eeuw	Bouwmeester/inspecteur van stadsgebouwen opzichter over arbeiders
18e eeuw	(Stads)bouwmeester/inspecteur van stadsgebouwen
18e en 19e eeuw	Bouwmeester/inspecteur van stadsgebouwen stadsgebouwen en werken
19e eeuw	Stadsarchitect/gemeente-architect
20e eeuw	Directeur van de dienst gemeentewerken Directeur van de technische dienst Directeur van de dienst gemeentewerken Directeur van de dienst openbare werken, volkshuisvesting en brandweer

Op 1 juni 1930 werd aan de directeur van de dienst gemeentewerken, Laurens Krook, eervol ontslag verleend. Dit was voor de raad aanleiding om met het voorstel tot reorganisatie van de diensten gemeentewerken en bouw- en woningtoezicht te komen. De diensten werden weer samengevoegd. In de praktijk had de zelfstandige en onafhankelijke positie van beide diensten op het terrein van de volkshuisvesting tot problemen aanleiding gegeven. Beide diensten behartigden gelijksoortige en nauw verbonden belangen. Gemeentewerken en bouw- en woningtoezicht werden gelijkwaardige afdelingen van de nieuw te vormen Technische Dienst. Dit geschiedde op 30 juni 1930. Gelijktijdig vond er in 1930 weer een wijziging plaats in de naamsaanduiding van de stadsarchitect. Van 1930 tot 1935 werd de directeur aangesproken met directeur van de technische dienst. Van 1935 tot 1937 werd de oude term directeur van gemeentewerken weer ingesteld. Tenslotte nam de raad in 1937 het voorstel aan om de dienst van openbare werken, volkshuisvesting en brandweer in te stellen, onder gelijktijdige opheffing van gemeentewerken. De naamsverandering ging tevens gepaard met een andere invulling van de functie van de directeur.

De directeuren waren in de periode tot de Tweede Wereldoorlog nog in de gelegenheid gebouwen te ontwerpen en uit te voeren. In de jaren dertig werden de ontwerpen niet meer door de directeur getekend, maar alleen nog maar door hem ondertekend. Na de oorlog was het werk voor een directeur veelomvattend, met steeds meer mensen in dienst, zodat hij geen aandacht aan ontwerpen kon besteden. Niet langer was de directeur architect; civiel-techniek en planologie werden de vakgebieden waar de naoorlogse directeuren uit afkomstig waren.¹³

Sollicitatie en biografie van Berend Reinders

In de 19de eeuw bleef de bouwkunst in Zwolle stevig geworteld in de plaatselijke traditie van architecten. In Zwolle bevond zich geen op internationaal niveau geschoolde architect. Toen de stadsarchitect (Zeger van der Bie) in 1854 als stadsarchitect het veld ruimde, zag de raad zich genoodzaakt een nieuwe stadsarchitect aan te stellen. Voordat de raad aanving met de sollicitatieprocedure werd eerst een persoon aangesteld die de honneurs van de stadsarchitect waarnam. Op 1 april 1854 wees de raad de meester timmerman M. de Groot aan.¹⁴ Hij legde op 6 april de eed af.¹⁵ Verder plaatste de gemeenteraad van Zwolle een advertentie in twee kranten. Op 7 augustus verscheen in het Handelsblad en in de Haarlemse Courant een advertentie om de sollicitanten voor de functie van stadsarchitect op te roepen.

De raad stelde tenslotte een examencommissie samen die de sollicitatieprocedure zou leiden. De voorzitter van de commissie (de heer Storm Buijsing) opperde het idee slechts de aangemelde personen uit te nodigen voor het examen die door de examencommissie geschikt geacht werden voor de betrekking. Bij de oproep werd vermeld dat slechts voor de zes sollicitanten met de beste resultaten vergoeding van reizen verblijfkosten werd verleend en dat de sollicitanten de nodige instrumenten mee dienden te nemen om te kunnen tekenen. Tenslotte stelde de voorzitter van de examencommissie de datum van zeventwintig december vast waarop het examen zou plaatsvinden.¹⁷ Vierentwintig personen werden opgeroepen aan het examen deel te nemen (bijlage 2), waaronder twee Zwolse architecten, namelijk A.J. Droyer en J.G.J. van Roosmalen. Het examen zou zowel schriftelijk als mondeling worden afgenomen. De nadruk bij dit examen lag bij de theoretische en praktische zaken die tot de werkzaamheden van de stadsarchitect van de stad Zwolle behoorden, zoals de kennis van materialen, de samenstelling van gebouwen, de bestrating, bruggen, sluizen, brandspuiten enz., terwijl de toepassing van de regels van de schone bouwkunst niet uit het oog werden verloren.

Tijdens de openbare vergadering van de raad van de gemeente Zwolle op 30 januari kwam de benoeming van de stadsarchitect aan de orde. De raad maakte een opsomming van de volgorde waarin de sollicitanten waren geëindigd. In de eerste plaats, B. Reinders provinciale opzichter van Waterstaat en Onderwijzer aan de Academie van beeldende kunsten te Groningen. In de tweede plaats P. van den Sterr, opzichter bij de Nederlandse landaanwinningmaatschappij te Bath. In de derde plaats W.J. van Goor, opzichter bij de fabricage van de gemeente Gouda. In de vierde plaats J.G.J. van Roosmalen architect en onderwijzer aan de bouwkundige tekenschool te Zwolle. In de vijfde plaats H. Linse civiel ingenieur te Hoorn. In de zesde plaats A.G. de Gent, technisch beambte aan de Duinwaterleidingmaatschappij te Haarlem.

Het was Berend Reinders, die de post van stadsarchitect verwierf. Hoe heeft deze man uit Groningen kans gezien architecten uit Zwolle te passeren? In eerste instantie zou je kunnen denken dat de Zwolse architecten niet meedongen naar

de opengevallen post, omdat zij het vrije beroep prefereerden boven de ambtelijke beslommingen binnen de functie van stadsarchitect. Dan zouden zij echter het examen niet hebben afgelegd. Reinders kwam bij de krachtmeting als winnaar te voorschijn, omdat hij vooral technisch goed op de hoogte was van zowel bruggen als gebouwen door zijn ervaring opgedaan als provinciaal opzichter van Waterstaat en als meester-timmerman. De stadsarchitect diende op hoog niveau van allerlei verschillende onderdelen binnen het stadswerk op de hoogte te zijn zoals bleek uit de sollicitatieprocedure die Reinders goed doorliep.

De raad berichtte Reinders van zijn in functietreding op 1 maart 1855. De tijdelijk aangestelde architect die op 1 maart uit het ambt werd ontheven, stond Reinders tot 31 maart ter beschikking.¹⁸ Op 1 maart verscheen Berend Reinders tijdens de vergadering van burgemeester en wethouders. Hij legde de eed af en beloofde hiermee zich aan de voorgeschreven instructie te houden.¹⁹

Berend Reinders was op het moment van zijn aanstelling 30 jaar oud. Van Reinders is een aantal brieven bewaard gebleven die van zakelijke aard zijn. Een familiearchief als informatieve bron over zijn leven ontbreekt. Als gevolg is over zijn privé leven weinig bekend. De belangrijkste feiten uit zijn persoonlijk leven, die in de akten bij de notaris zijn vastgesteld, zijn snel opgesomd. Berend Reinders werd op 4 januari 1825 geboren te Groningen. Zijn vader, Reinder Reinders, was zesentwintig jaar toen zijn zoon werd geboren. Hij oefende het beroep van klerk uit. Zijn moeder, Hillegien Woldring, zonder beroep was negenentwintig jaar toen zij haar zoon ter wereld bracht. Berend Reinders woonde met zijn ouders aan de Aa in Groningen.²⁰ Hij oefende eerst het beroep van meester-timmerman uit en later werd hij provinciaal opzichter van Waterstaat en onderwijzer aan de Academie van beeldende kunsten in Groningen. Op 30 januari 1855 werd hij door de raad der gemeente Zwolle aangesteld in de functie van stadsarchitect.²¹ Reinders vertrok met zijn vrouw Dorothea Reinders Pothoff en zoon Berend naar Zwolle. Eenmaal gevestigd in Zwolle breidde het gezin zich uit. In het jaar 1856 werd hun tweede zoon Berend geboren, in 1858 een dochter genaamd Maria, in 1861 een zoon Hermannes, in 1867 een dochter Lucintia en in 1870 een zoon Theodoor Ocko Jan Johannes.²² Het laatst geboren kind overleed na drie maanden aan enteritis chronica; een chronische ontsteking van het darmslijmvlies.²³ In 1875 werd na een dienstverband van twintig jaar van de stad Zwolle Reinders eervol ontslag verleend. Op 12 januari 1875 werd hij aangesteld als architect-directeur in Den Haag.²⁴ In deze stad was hij werkzaam tot zijn dood in 1890.²⁵

De fabricage onder leiding van de stadsarchitect

De fabricage, zoals de verzamelnaam luidde voor het stadsbedrijf ten tijde van Reinders ambtsperiode, bestond uit verschillende onderdelen. De verdeling van het stadswerk werd voor een deel overgelaten aan de stadsarchitect. De verschillende onderdelen waarmee de stadsarchitect zich grotendeels

bezig hield waren: de civiele bouwkunde, de waterbouwkunde, de aankoop van materialen, de stadsplanning en de verschillende taken die na de aanstelling van de werklieden door de stadsarchitect werden bewerkstelligd.

De civiele bouwkunde

De belangrijkste taak van de stadsarchitect lag op het gebied van de civiele bouwkunde. De stad had veel gebouwen onder haar hoede, die groot en bewerkelijk in onderhoud waren, zoals het stadhuis, de kazerne, het passantenhuis, de scholen, de torens en de poorten. Veel aandacht werd besteed aan de brugwachtershuisjes, de brandspuithuisjes, de lantaarnpalen en de stadspompen. Bovendien stonden onder toezicht van de stadsarchitect de openbare straten, wegen, plantsoenen, stadsgroten en wateren.²⁶

Jaarlijks vond de inspectie van de stadsgebouwen en werken plaats. In de maand september diende de stadsarchitect een verslag in bij burgemeester en wethouders. Het verslag gaf de toestand van de gebouwen weer en de beraming van de kosten van onderhoud of vernieuwing voor het komend jaar.²⁷

Maandelijks, op de laatste zaterdag van de maand, deelde de stadsarchitect aan burgemeester en wethouders mee de werkzaamheden die naar zijn oordeel in de volgende maand aan de gemeentelijke eigendommen of werken moesten worden uitgevoerd. Zodat de raad overleg kon plegen over de opzet van de stadsarchitect.

Wekelijks, op zaterdag, rapporteerde Reinders schriftelijk aan de raad over de werkzaamheden die in de afgelopen week hadden plaatsvonden en in de volgende week moesten plaatsvinden, met opgave van het getal van werklieden die hij voor elk werk nodig had.²⁸

Het stadsbestuur hechte veel waarde aan de toelichting van de stadsarchitect, vooral waar het ging om het technisch inzicht dat bij veel stadswerken aan de orde kwam. Het stadsbestuur besliste op grond van tekeningen die Reinders of ondergeschikte van de objecten maakte. Enkele tekeningen van Reinders zijn bewaard gebleven. Hij besteedde veel zorg aan deze vaak gesigioneerde tekeningen.²⁹ Slechts met voorkennis en goedkeuring van burgemeester en wethouders werden werken uitgevoerd.³⁰

Was er sprake van direct gevaar voor de publieke veiligheid, dan gaf de stadsarchitect onmiddellijke orders tot het uitvoeren van de nodige voorzieningen. De raad werd vervolgens zo snel mogelijk in kennis gesteld.³¹ Bijvoorbeeld vanwege de vrees voor brand diende de stadsarchitect nauwkeurig de stedelijke brandverordeningen na te leven. Onder zijn verantwoording vonden regelmatig inspecties van de brandspuiten plaats. Bij uitbrekende brand diende de stadsarchitect direct hulp te bieden. Hij was immers goed op de hoogte van het stadsplan, de aanwezigheid van water, eventuele brandspuiten en pompen in de omgeving van de brandhaard.³²

Een andere onvoorziene omstandigheid was de cholera-epidemie die in Zwolle voor de tweede keer uitbrak in 1855, net na de aanstelling van Reinders als stadsarchitect. Bij het bestrijden van de cholera, liet de gemeenteraad veel meer ver-

antwoordelijkheden aan de stadsarchitect over. Het is de vraag of de superieuren, althans sommige, de organisatorische vaardigheden bij de stadsarchitect niet stelden boven de artistieke vaardigheden. Het is weinig verbazingwekkend dat Reinders niet veel tijd had particuliere opdrachten aan te nemen, omdat hij teveel door zijn gewone werk in beslag werd genomen. Veel tijd zullen hem de besprekingen hebben gekost met onder andere zijn superieur, de uitvoerders op de werkvloer en vele anderen. De stadsarchitect had te maken met degenen, die op het door hem bestreken terrein een bepaalde taak uitoefenden. In geval van de cholera-epidemie kreeg hij te maken met stadswerkzaamheden en ingezetenen van de stad om de epidemie tegen te gaan. In zijn functie als stadsarchitect was hij direct belast met het uitvoeren van restrictieve maatregelen. Hij diende de stad hygiënischer te maken, de choleralijders onder te brengen, twee grachten te dempen en een riolering aan te leggen. Met deze maatregelen dacht de raad een herhaling van een cholera-epidemie te voorkomen. Helaas brak in 1866 opnieuw een hevige epidemie uit. In 1865 en 1866 vielen de oogsten tegen en schoten de voedselprijzen omhoog. Veel mensen waren ondervoed en daardoor vatbaar voor de cholera. De conditie van vooral de armen diende daarom verbeterd te worden en dat gebeurde door middel van voedseluitdelingen, het bevorderen van de hygiëne door het schoonmaken van huizen, straten en openbare privaten en tenslotte het branden van teertonnen. Grote epidemieën kwamen na 1866 niet meer voor. De succesvolle bestrijding van de cholera-epidemie gaf aan dat Berend Reinders prima in staat was het veelomvattende takenpakket waar de stadsarchitect verantwoordelijk voor was uit te voeren.

Aangezien de taak van de stadsarchitect zich uitstreckte over een wijd terrein en hij veel verantwoordelijkheden droeg, was hij, evenals andere ambtenaren in dienst van de stad verplicht, zich aan een aantal regels te houden. Het was de stadsarchitect onder andere verboden voor anderen dan voor de stad gesalarieerd werk te verrichten.³³ Wel was het met instemming van de raad toegestaan om in dienst van een inwoner van de stad plans en bestekken van gebouwen te ontwerpen en zich met de uitvoering daarvan te belasten, maar het was verboden daarbij stadswerklieden in te zetten en de stedelijke werkzaamheden er onder te laten lijden.³⁴ Verder was het niet toegestaan een geschenk van aannemers of leveranciers van de gemeente aan te nemen.³⁵ Slechts met toestemming van de raad kon de stadsarchitect zich buiten de stad begeven voor het inspecteren van werk. Ingeval van afwezigheid of ziekte werd hij vervangen door een door de raad voorgedragen persoon.³⁶

Waterbouwkunde

Taken waar Reinders onder meer verantwoordelijk was, lagen voor een gedeelte op het terrein van de waterbouwkunde. Hij had voor dit onderdeel van de architectuur veel belangstelling. Zwolle was afhankelijk van een goede water-

huishouding. Daarom diende de stadsarchitect de dijken, wegen, bruggen en waterleidingen regelmatig aan een inspectie te onderwerpen. Bovendien vergden de sluis- en waterwerken veel aandacht en met name voor de onderhoudswerkzaamheden, zoals de beschoeiingen gemaakt van houten wallen, steigers met paalwerk en de balkenconstructies en stenen pijlers.³⁷ Elk kwartaal in de eerste week van januari, april, juli en oktober rapporteerde de stadsarchitect schriftelijk aan de raad over de toestand van de bruggen.³⁸ Zoals bijvoorbeeld het geval was bij de brug over de Willemsvaart.

Na eeuwenlange pogingen om te komen tot een waterverbinding tussen Zwolle en de IJssel, werd op 24 augustus 1819 de Willemsvaart officieel geopend. Dit gebeurde op de verjaardag van koning Willem I. Zwolle had de vaart aan hem te danken, omdat hij het rijk tot betaling had overgehaald. Het was in eerste instantie niet gegraven voor de waterhuishouding, maar voor de scheepvaart. De nieuwe waterweg maakte oeververbindingen noodzakelijk. Vanaf halverwege de negentiende eeuw was er namelijk sprake van een toename van het verkeer. Reinders droeg zorg voor een verbeterde infrastructuur en waterbeheersing door het ontwerpen van een aantal beweegbare bruggen in Zwolle. De bruggen kregen vanwege het gebruik van verbeterde technieken, nieuwe materialen en daarmee hangende vormgeving een heel ander karakter dan gebruikelijk. Tijdens de ambtperiode van Reinders waren de bruggen van hout, daarna vooral van ijzer, zoals de brug over de Willemsvaart (een draaibrug) en de Vischpoortenbrug (een valbrug).³⁹

Reinders toonde zijn kennis van de waterbouwkunde niet alleen via zijn ontwerpen van de draaibrug over de Willemsvaart en de valbrug over de Vischpoortenplas, maar tevens bij de bad- en zwemplaats.

Vanaf ongeveer zestienhonderd was het zeer gebruikelijk in de stadgrachten en in de wateren rondom Zwolle te zwemmen. Kort na de eeuwwisseling kwam een verbod om in de stadgrachten te zwemmen. De reden was dat de stadswallen rond de stad net klaar waren. De wallen waren van aarde, dus zeer kwetsbaar. Het was dan ook niet toegestaan ze te betreden. Zwemmers dienden hun toevlucht elders te zoeken en dat werden de wateren rondom Zwolle, zoals het Zwarte Water, de Vecht en de Wetering. Tijdens de ambtperiode van Reinders was het in verband met de toename van de scheepvaart ook daar niet veilig meer voor zwemmers. Daarom ontwierpen Reinders en architect Droyer een soort zwemschuit in het Zwarte Water. Het ontwerp van de zwemschuit maakte Reinders aan de hand van een situatietekening en enkele profielschetsen. Hij heeft met lijnen aangewezen tot hoever de schuit moet worden gevuld met water om minder goede zwemmers ook in de gelegenheid te stellen een baantje te trekken. Het bad was veertig ellen lang en vijftien ellen breed. De kosten begrootte Reinders op ongeveer f 400,-.⁴⁰ Het bad werd op 16 mei 1868 geopend.⁴¹ De zwemschuit werd in 1889 gemoderniseerd en in 1933 kwam in plaats van de zwemgelegenheid aan het Zwarte Water een openluchtzwembad aan de Ceintuurbaan.⁴²

De aankoop van materialen

Een andere taak van de stadsarchitect was de aankoop, aanvoer en opslag van materialen. De aankoop werd geregeld bij publieke aanbesteding of in openbare veiling. Dat gebeurde vooral bij materialen die veel gebruikt werden. Stadsarchitect Reinders hield nauwkeurig de direct gebruikte en de nog te gebruiken materialen bij in zijn wekrapporten. Zo bleven de raad en de stadsarchitect precies op de hoogte van de hoeveelheden die gebruikt werden, zodat de materialen op tijd bij de leveranciers besteld konden worden. Per kwartaal leverde hij de aantekeningen in bij de raad. In de maanden januari en juli van elk jaar voorzag hij de raad van de aantekeningen en de rekeningen. Deze rekeningen waren ingedeeld naar de aard van de leveranties, zodat de raad de betalingen kon controleren.⁴³

Een belangrijk punt bij de aankomst van materialen was het keuren van de waar. Hoge eisen werden gesteld aan het gekochte produkt dat uit de kas van de stad betaald werd. De opslag van de materialen gebeurde in speciale opslagloodsen. Enkele stadswerklieden werden aangesteld voor het beheer van de aangevoerde en opgeslagen materialen in verschillende stadswerkplaatsen.

In deze stadswerkplaatsen werden de gereedschappen en werktuigen, die aan de gemeente toebehoorden, bewaard. Eens in de zoveel tijd vond een inventarisatie van de gebruikte gereedschappen en werktuigen plaats. In de instructie van de werklieden stond in artikel 14 beschreven dat de arbeider aansprakelijk was voor de hem toevertrouwde zaken. Indien deze naar het oordeel van het hoofd van de betrokken tak van dienst door onachtzaamheid of slechte behandeling van de werkmans waren beschadigd, onbruikbaar geworden of verloren geraakt, had deze de volle waarde, de waardevermindering of de toegebrachte schade te betalen. Deze werd op zijn loon gekort. Alle arbeiders die in het bijzonder met de gereedschappen, werktuigen, hout, verfwaren, olie, teer, ijzer en lood werkten, waren verplicht verantwoording van de hoeveelheden af te leggen. Ingeval van diefstal was de stadsarchitect genoodzaakt de raad op de hoogte te stellen. De raad besliste vervolgens over de straf die de arbeider zou worden opgelegd.⁴⁴

De gereedschappen en werktuigen werden niet alleen in stadsdienst gebruikt. Particulieren waren in de gelegenheid de gereedschappen en werktuigen te huren tegen door de stadsarchitect vastgesteld tarief (door de raad goedgekeurd).⁴⁵ De stadsarchitect gaf wekelijks schriftelijk aan de raad op welk bedrag voor het gebruik van werktuigen was geïnd.⁴⁶

Invullen van de stadsgrond

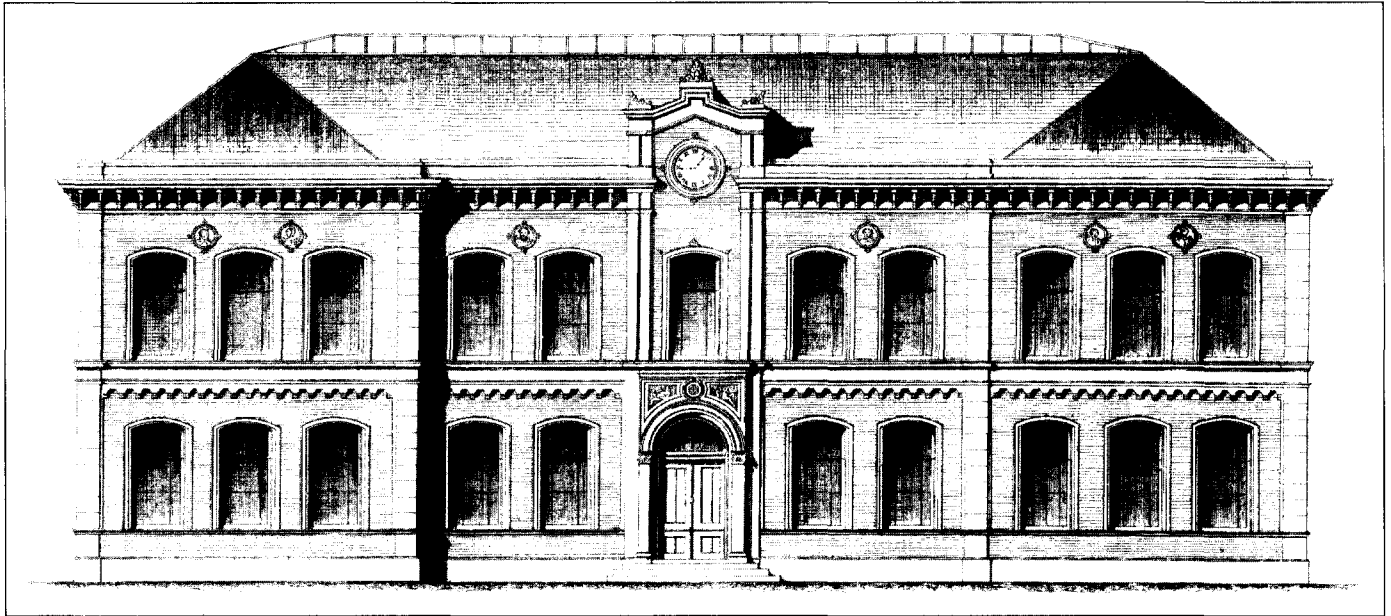
Een andere taak van de stadsarchitect bestond uit het zo nuttig mogelijk gebruiken van de stadsgrond. Gevallen van eer-

ste uitgifte van stadsgrond of van nieuwe bestemming kwamen in de praktijk bij de stadsarchitect terecht. Er werd verwacht, dat hij kon optreden als onderhandelaar. Bijvoorbeeld ingeval van de erfpacht of koop van een stukje grond op 23 september 1854. Het verzoek werd bij de stadsarchitect door een inwoner van Zwolle ingediend. Het stukje grond stond kadastraal bekend onder sectie A 1109. Stadsarchitect Reinders diende de situatie voor de raad uit te tekenen, zodat een beslissing kon worden genomen.⁴⁷

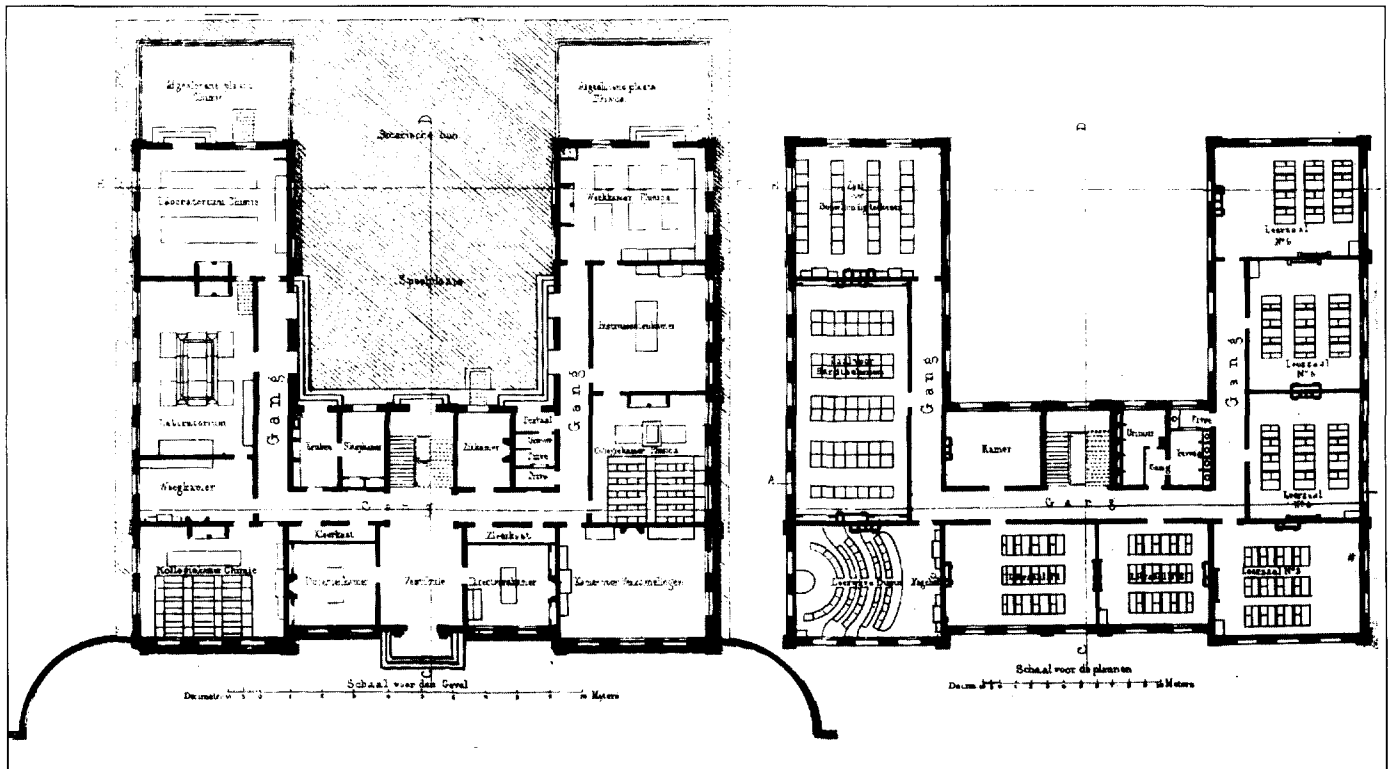
Tot zijn takenpakket hoorde ook het ontwerpen van plannen, tekeningen, bestekken en het doen van aanbestedingen op het gebied van onderhoud, vernieuwing van stadswerken of geheel nieuwe gebouwen of werken. Bovendien was hij verantwoordelijk dat alle beschikbare gronden en percelen van de stad een maximum aan rendement opleverde.⁴⁸ Zoals het geval bij de nieuwbouw van de Rijks Hogere Burgerschool.

De geschiedenis van het onderwijs van de Rijks Hogere Burgerschool begon in het midden van de negentiende eeuw. De Rijks Hogere Burgerschool werd opgericht voor leerlingen die scholing wilden op het gebied van de handel, nijverheid en staatsdienst. Het was opmerkelijk dat Zwolle van minister Thorbecke toestemming kreeg één van de eerste Rijks Hogere Burgerschoolen van Nederland te plaatsen. Mogelijk had hij een zwak voor zijn geboortestad. Naar buiten toe gaf hij als reden op voor het bouwen van een hogere burger school, dat Zwolle een centrale plaats in Nederland innam. De minister verzocht de raad een schetstekening te maken van een gebouw en van het aangewezen terrein waarop de school gevestigd zou worden.⁴⁹ Op 5 april 1865 viel de definitieve beslissing van de raad om de school op de Bagijnenweide te plaatsen.⁵⁰ De Rijks Hogere Burgerschool zou f 60.000,- gaan kosten.⁵¹ Na de bouw bleken de kosten te zijn opgelopen tot f 81.250,-. Zwolle kreeg een subsidie van f 20.000,- van het rijk. Het plan kreeg goedkeuring van de minister.

Voor Reinders was het een uitgelezen kans een rijksgebouw in Neoclassicistische stijl te bouwen met toepassing van eigen kenmerken (afb. 1).⁵² Deze bouwstijl werd in Nederland in de periode tussen ongeveer 1800 en 1870 veel toegepast. In september 1867 was het gebouw gereed.⁵³ Het werd voordat het in gebruik werd genomen ter bezichtiging opengesteld voor publiek (afb. 2).⁵⁴ Vooral de vorm van het gebouw trok de aandacht van de bezoeker. Het pand was gebouwd in een rechthoekige hoef, waarbij de diepte van het arrièrè-corps in de voorgevel 0,75 ellen bedroeg. Hij plaatste aan beide zijden van de hoofdingang twee zuilen. Bij enkele van zijn eerder ontworpen gebouwen paste hij eenvoudige versiering rond de vensters toe, maar die liet hij bij de Rijks Hogere Burgerschool achterwege. Ter verfraaiing van het gebouw werd besloten het uurwerk van de Diezerpoort naar de Rijks Hogere Burgerschool over te brengen (afb. 3 en 4).⁵⁵ In 1953 besloot de raad echter de klok uit het gebouw van de Rijks Hogere Burgerschool te halen en voor tenminste tien jaar in bruikleen af te staan aan het kerkbestuur van de Sint-Jozefkerk in de Assendorperstraat.⁵⁶

Afb. 1. Voorgevel Rijks Hogere Burgerschool

Afb. 2. Plattegrond begane grond en 1e verdieping van de Rijks Hogere Burgerschool.

Afb. 3. Ansichtkaart van de Rijks Hogere Burgerschool - Zwolle voor XXA

Afb. 4. Ansichtkaart van de Rijks Hogere Burgerschool - Zwolle na 1953

Werklieden bij de fabricage

Het aantal vaste werklieden

Het aantal werklieden van de fabriek gedurende de tijd dat Reinders zijn ambt uitoefende, is drieëndertig vaste werknemers. Uiteraard waren verschillende beroepen vertegenwoordigd. Om een indruk te geven, volgt hier de staat van de ambtenaren en vaste arbeiders bij de fabricage in 1855. De drie opzichters stonden in rang onder de stadsarchitect en zorgden afzonderlijk voor het dagonderhoud, de arbeiders en de stadsgoederen. Verder werkten vier timmerlieden in vaste dienst. Er werkten bij de stadsfabriek twee metselaars, één loodgieter, één stratenmaker en één opperman van het cholera hospitaal. Vervolgens was er één opzichter over de wandelplaatsen en onder hem werkten zes arbeiders. Tevens was er een opzichter werkzaam met vier arbeiders die aangenomen waren om de lantaarns bij te vullen. Negen arbeiders sloten de rij waarvan er één de openbare privaten schoonhield en waarvan de andere acht inzetbaar waren waar nodig.⁵⁷

Voordragen van werklieden

Een belangrijke taak van de stadsarchitect was het voordragen van werklieden. De vaste werklieden werden op voordracht van de stadsarchitect door de raad bepaald en aangenomen. Ten tijde van extra werk, werden vaak arbeiders van buiten de plaats ingezet om in een tijdelijk tekort aan arbeidskrachten te voorzien, de zogenaamde losse arbeiders. Deze losse werklieden werden aangesteld door de stadsarchitect. Zij werden meestal per dag uitbetaald.⁵⁸ Januari 1862 was sprake van een tekort aan arbeidskrachten om op tijd de onderhoudswerkzaamheden naar behoren te kunnen verrichten. Stadsarchitect Reinders spoorde de raad aan om één à twee gewone arbeiders als losse werklieden aan te stellen om het werk op tijd af te ronden.⁵⁹

Naleven van de instructie van de werklieden

Het was van belang dat er een goede samenwerking was tussen diverse beroepsgroepen, zodat de werkzaamheden geen vertraging opliepen vanwege het elkaar niet op de juiste tijd opvolgen. De organisatie lag in handen van de stadsarchitect, die de arbeidskrachten enkele verplichtingen via een instructie oplegde. De arbeider was genoodzaakt het reglement na te leven, wilde hij in dienst van de stad blijven werken. De arbeidskracht diende de werkzaamheden te verrichten tijdens de uren waarop dit van hem werd gevorderd. Hij volbracht de hem opgedragen werkzaamheden ijverig, ordelijk en nauwgezet en volgde stipt de bevelen op van hen die boven hem waren aangesteld. Het was de vaste werklieden verboden loontrekkende arbeid voor anderen te verrichten. De werkmans diende zich gedurende de arbeid- en schafttijden van alle alcoholische bevattende dranken en roken te onthouden.⁶⁰

Toekennen van verzuim en verlof

Voor vaste werklieden was het mogelijk één of meer uren van de werktijd te verzuimen. De stadsarchitect stond het verzuim toe voor zover de dagelijkse werkzaamheden er niet onder leden. Zoals bij timmerman A. van de Belt die bij de heer B.J. Poppe de opdracht had aangenomen een schutting in zijn tuin te vernieuwen. Het loon, dat anders in de verzuimde tijd zou zijn verdiend, werd bij uitbetaling van het weekloon gekort.⁶¹

In het geval van tekort aan werk of bij het doorvoeren van bezuinigingen, werden de stadsarbeiders niet ontslagen. Dan gold tevens het zogenaamde verzuim. Wat inhoudt dat het beschikbare werk verdeeld werd onder de werklieden en dat de tijd dat er niet gewerkt kon worden als verplicht verzuim gold. Alleen de werkdagen werden betaald. Vooral in de winter kwam het vaak voor dat men een aantal dagen niet of op halve kracht werkte. Dat betekende minder inkomsten.

Behalve de regeling van verzuim bestond de regeling van verlof voor vaste werklieden. Dit werd ingewilligd ingeval van buiten zijn schuld om ontstane bijzondere omstandigheden, waardoor de arbeider verhinderd was te werken. Verlof

werd tevens toegezegd bij een bevalling van de echtgenote van de werkmán en bij het overlijden en begrafenis van een bloed- en aanverwant. Bij inwilliging van het verzoek tot verlof behield de arbeider zijn loon.

Dit was ook het geval bij verminderde geschiktheid tengevolge van ouderdom. De stadsarchitect trof meestal een regeling met de raad. Hij verstrekke inlichtingen aan de raad over het aantal arbeiders dat door ouderdom minder geschikt werd bevonden zware werkzaamheden te verrichten. Met goedkeuring van de raad werden de werknemers ingezet voor lichtere werkzaamheden zoals het verbrijzelen van puin en keien, het schoonhouden van de werkplaats en het wieden van straten. Op 14 juni 1855 leverde stadsarchitect Reinders bij de raad een lijstje in van een aantal werknemers op leeftijd dat in aanmerking kwam voor ander werk. Hij was van oordeel dat door ouderdom de volgende arbeiders voor werkzaamheden minder geschikt waren geworden:⁶²

Klaas van Leyen	oud 75 jaar
Roelof Plattel	oud 68 jaar
Klaas Keizer	oud 65 jaar
Simon Ree	oud 63 jaar

Tijdens de diensttijd van Reinders in Zwolle stond in de instructie van de werklíeden niets vermeld over doorbetaling na ontslag of in geval van pensionering.

Ontslaan van werklíeden

De stadsarchitect was bevoegd tot het ontslaan van werklíeden. Bij wijze van straf bestonden voor de stadsarchitect enkele mogelijkheden een sanctie op te leggen zonder de werkmán direct te ontslaan. Plichtsverzuim of onbehoorlijk gedrag kon worden bestraft met een schriftelijke berisping. Een andere mogelijkheid was opheffing van het verlof of een deel ervan. De stadsarchitect kon tevens overgaan tot het opleggen van een geldboete van ten hoogste f 0,50. Een schorsing van ten hoogste een week, gepaard gaand met verlies van loon gedurende de tijd van schorsing was een mogelijkheid. Tenslotte was een verlaging van het loon en in het ergste geval niet eervol ontslag ingeval van plichtsverzuim of onbehoorlijk gedrag de hoogste straf die een arbeider kon krijgen.

Een voorbeeld van wangedrag ondervond stadsarchitect Reinders op 19 juli 1855. Hij betrakte twee arbeiders op luiheid bij een inspectie vroeg in de morgen in het Nieuwe Werk. De arbeiders Kolkman en Brinkman, de eerste vaste werkmán en de andere arbeider in dienst van de aannemer Reijs, werden in de eerste plaats verdacht van luiheid en in de tweede plaats van ontvreemding van hout van de stad. Reinders meende gebruik te moeten maken van zijn instructie door de beide arbeiders uit stadsdienst te ontslaan.⁶³

Andere gronden van ontslag waren: eervol ontslag op verzoek en eervol ontslag zonder verzoek. Eervol ontslag op verzoek hield meestal in dat de werkmán elders een betrekking had aangenomen of dat hij met pensioen ging. Eervol

ontslag zonder verzoek kon worden verleend wegens verminderde behoefte aan arbeidskrachten, of indien de werkmán een slechte gezondheid genoot, of de geschiktheid miste voor de werkzaamheden. Een aanvraag van ontslag werd schriftelijk ingediend bij de stadsarchitect, die de aanvraag voorlegde aan burgemeester en wethouders en daarbij berichtte of het verzoek kon worden toegestaan. De stadsarchitect hield van de aanstelling tot het ontslag van een werkmán de raad op de hoogte en adviseerde waar mogelijk.

Uitbetaling van de lonen aan de hand van de gewerkte uren

Wekelijks, op maandag, gaf de stadsarchitect de werklíeden van stadsarbeiders aan de hand van het aantal gewerkte uren schriftelijk door aan de raad. Indien de werklíeden er om vroegen, konden zij inzage krijgen in het register opgemaakt door de stadsarchitect. Op donderdag werden de lonen aan de werklíeden uitbetaald. Dit veranderde spoedig toen Reinders de raad verzocht de betaling vervolgens op dinsdag te laten verrichten. Hij kreeg toestemming de wijziging door te voeren. De reden van deze aanvraag voor verandering door de stadsarchitect is niet bekend.⁶⁴

In 1862 deed Reinders een voorstel tot verhoging van het dagloon van de stadswerklíeden. Het loon werd gemiddeld f 0.05 à f 0.10 per dag verhoogd.

<i>Timmerman</i>	<i>van f 0,90 per dag naar f 1,00</i>
<i>Metselaar</i>	<i>van f 0,90 per dag naar f 1,00</i>
<i>Opperman</i>	<i>van f 0,75 per dag naar f 0,80</i>
<i>Straatmaker</i>	<i>van f 0,90 per dag naar f 1,00</i>
<i>Schilder</i>	<i>van f 0,90 per dag naar f 1,00</i>
<i>Gewone arbeiders</i>	<i>van f 0,60 per dag naar f 0,75</i>
<i>Opzichter van wandelplaats</i>	<i>van f 4,24 per week naar f 4,50</i>

De reden dat het loon per uur werd uitbetaald, had te maken met de lengte van de dagen waarop gewerkt kon worden. In de winter waren de dagen kort omdat het 's ochtends laat licht was en 's avonds vroeg donker. Daarom kon er hoogstens zeven uur gewerkt worden. In het voor- en najaar werd er acht uur gewerkt en in de zomer gemiddeld tien à elf uur. De raad had aan de hand van de seizoenen een staat van uren opgesteld, waaraan de stadswerklíeden zich dienden te houden.⁶⁵

De korte dagen waren van de laatste maandag in oktober tot de laatste maandag in februari. In deze periode werd van acht uur 's ochtends tot 's middags vier uur gewerkt met één uur pauze van twaalf uur tot één uur. In totaal werden zeven uren gewerkt.

Korte dagen:

's morgens 8 uur tot 's middags 12 uur
's middags 1 uur tot 's avonds 4 uur
Gerekend per dag 7 uur werken

Korte dagen zijn ingesteld van de laatste maandag in oktober tot de laatste maandag in februari

De middendagen vielen in twee periodes van de laatste maandag in september tot de laatste maandag in oktober en van de laatste maandag in februari tot de laatste maandag in maart. De middendagen waren onderverdeeld in acht arbeidsuren, namelijk van 's morgens zeven tot 's morgens half negen. Vervolgens van 's morgens negen uur tot 's middags twaalf uur. Na een onderbreking van een uur werd om één uur weer met het werk aangevangen tot 's avonds vijf uur.

Middendagen:

*'s morgens 7 uur tot 's morgens 8 1/2 uur
's morgens 9 uur tot 's middags 12 uur
's middags 1 uur tot 's avonds 5 uur
Gerekend per dag 8 1/2 uur werken*

Middendagen zijn ingesteld van de laatste maandag in september, tot de laatste maandag in oktober, van de laatste maandag in februari, tot de laatste maandag in maart.

De lange dagen begonnen om zes uur 's morgens tot acht uur waarna het eerste uur pauze van de dag. Van negen uur tot twaalf uur werd gewerkt gevolgd door anderhalf uur pauze. Daarna werd, al naar gelang zonsondergang, gewerkt tot zeven à acht uur. In totaal werden er op een dag tien à elf uur gemaakt.

Lange dagen:

*'s morgens 6 uur tot 's morgens 8 uur
's morgens 9 uur tot 's middags 12 uur
's middags 1 1/2 uur tot 's avonds 7 à 8 uur,
gelang de zonsondergang.
Gerekend per dag 10 à 11 werkuren.*

Lange dagen zijn van de laatste maandag in maart tot de laatste maandag in september

Betaalde loon van de stadsarchitect

Hetgeen in dit hoofdstuk eerder ter sprake is gekomen, geeft een indruk te geven van wat de functie van stadsarchitect voor een man als Reinders inhield. Tot eer van de stad dient gezegd, dat hij voor zijn vele werk behoorlijk werd betaald. Bij zijn aanstelling in 1855 werd zijn salaris vastgesteld op f 1500,- per jaar. Uit de verslagen van de raad van de gemeente Zwolle bleek dat de stadsarchitect bij aanvang van zijn ambtstermijn inderdaad f 1500,- ontving. In de loop der jaren werd zijn traktement nog enkele malen verhoogd. Bij zijn vertrek in 1875 bestond de jaarwedde van Reinders uit f 2100,-.⁶⁶

Op een andere wijze werd hij voor zijn arbeid beloond door waardering van de zijde van de stadsoverheid. Hij kon gebruik maken van diensten van ondergeschikte ambtenaren op wier hulp hij kon rekenen. Helaas stond er niets vermeld over een blijk van tevredenheid van zijn superieur over de prestaties van Reinders wat in Den Haag, waar hij later werkzaam was, wel het geval was.

De nevenactiviteiten van Berend Reinders

In de eerste decennia van de negentiende eeuw was er in Nederland nog niets te bespeuren van een economische ontwikkeling die gelijkenis vertoonde met de industriële revolutie, zoals die zich in de omringende landen aan het voltrekken was. Pas na 1850 begonnen de eerste veranderingen zich af te tekenen wat ook het Zwolse economische leven niet geheel onberoerd liet. De eerste stoommachine werd geplaatst in 1853 in de ijzergieterij van G.J. Wispelweij & Co, een bedrijf met tweeëntveertig arbeiders. De fabriek van Krol, de Machinefabriek aan de Veerallee, de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen en de Gemeentelijke Gasfabriek volgden, zodat omstreeks 1875 al achtenveertig stoommachines in bedrijf waren.⁶⁷

Bij deze industriële ontwikkeling speelde de afdeling Zwolle van de 'Vereeniging ter bevordering van de Fabrieks- en Handwerk- Nijverheid' een belangrijke rol. Reinders had een lidmaatschap bij deze vereniging. In 1853 bracht de vereniging een industrieschool tot stand. Verder was er in Zwolle een Commissie van Werkverschaffing waarin Reinders als voorzitter zitting had. De Commissie bracht verscheidene initiatieven naar voren, zoals een 'Vereerend Getuigschrift' dat uitgereikt werd aan arbeiders die meer dan twintig jaar in hetzelfde bedrijf werkzaam waren geweest. Daarnaast werden door de 'Vereeniging' prijsvragen uitgeschreven waarbij een beroep werd gedaan op de vindingrijkheid en beheersing van veel technieken. De belangrijkste activiteiten die georganiseerd werden waren vooral de industriële tentoonstellingen. De eerste tentoonstelling was in 1840, waar slechts éénendertig inzendingen waren. Twintig jaar later kwamen bijna duizend inzendingen binnen en ongeveer vijfduizend bezoekers.⁶⁸ Hoe succesvol de tentoonstelling ook was, industrie van enige omvang kwam er niet uit voort. Zwolle had een gunstige geografische ligging, maar kapitaal en grondstoffen ontbraken. Wat betreft Reinders kan uit zijn optreden in deze commissies opgemaakt worden dat hij zeer begaan was met de industriële ontwikkeling van Zwolle.

Conclusie

Het ambt van stadsarchitect heeft zich in de loop van de eeuwen ontwikkeld. Die ontwikkeling heeft geleid tot een andere invulling van het ambt. Vanaf de late middeleeuwen hield de stadsarchitect (die tot 1777 als stadsbouwmeester werd aangesproken) zich bezig met het ontwerpen van gebouwen en het opzicht houden over de stadsarbeiders. Eind achttiende eeuw onderging het ambt een belangrijke verandering. Het accent van het ambt lag niet langer op het ontwerpen van gebouwen. In plaats daarvan hield de stadsarchitect zich bezig met allerlei bouwwerkzaamheden en adviserende taken. Vanaf het begin van de twintigste eeuw traden weer nieuwe veranderingen op. De gemeenteraad wijzigde regelmatig de benaming van de stadsarchitect. De variatie in de benaming had bijna altijd te maken met een wijziging in de dienst van gemeentewerken. In het midden van de twintigste eeuw was het ambt van de stadsarchitect zodanig gewijzigd dat hij niet lan-

ger als architect in dienst van de stad werd aangenomen, maar als planoloog en civiel-technoloog. Zoals de planoloog annex civiel-technoloog verantwoording diende af te leggen aan de gemeenteraad van Zwolle zo deed Reinders dat midden negentiende eeuw.

De taakstelling van Reinders was verschillend van de mensen uit de twintigste eeuw. Stadsarchitect Reinders hield zich bezig met de civiele bouwkunde, de waterbouwkunde, de aankoop van materialen, de stadsplanning en hij had de verantwoording over de stadsarbeiders. Waar het bij alle stadswerkzaamheden om ging, was dat de stadsarchitect met mensen van allerlei niveau in discussie trad om tot een sluitende oplossing voor alle partijen te komen. In eerste instantie ging het erom dat de stad het meest gebaat was bij een goede afwikkeling van zaken en daarbij vooral op financieel gebied. De raad van Zwolle was niet alleen adviseur door de stadsarchitect opdrachten te geven en met de aanbeveling van de stadsarchitect (veelal in technische kwesties) in de openbaarheid te treden, maar de raad functioneerde ook als controleur door het hele stadswerk door middel van de verslagen van de stadsarchitect, zowel door middel van schriftelijke als mondelinge toelichting, te inspecteren.

Uit het voorgaande blijkt dat de stadsarchitect veel verantwoordelijkheden droeg. Hij diende zich, wilde hij zijn functie naar behoren uitoefenen, nauwgezet aan zijn instructie houden, die hij bij zijn aanstelling had aanvaard. Met de eedaflegging nam hij een grote verantwoordelijkheid op zich. Het ging niet alleen om het streven zijn eigen taken naar behoren te vervullen, hij diende tevens de stadswerkklieden te motiveren goed werk af te leveren. De stadswerkklieden waren net als de stadsarchitect gebonden aan een instructie.

Tot zijn taak hoorde dan ook het selecteren en voordragen van werkklieden. Reinders was voor een deel afhankelijk van goede stadsarbeiders wilde hij de stadswerkzaamheden op tijd gereed hebben. Indien een stadsarbeider niet naar behoren functioneerde, om wat voor reden ook, beschikte de stadsarchitect over voldoende maatregelen om de stadsarbeider tot orde te roepen of in het ergste geval te ontslaan. Midden negentiende eeuw was voor de stadswerkklieden op hoge leeftijd, voor zover na te gaan in de bronnen, geen langdurig pensioen geregeld. Zolang ze konden werken, hield de stadsarchitect deze oudere stadsarbeiders beschikbaar voor lichte werkzaamheden.

Water nam een belangrijke plaats in tijdens de ambtsperiode van Reinders. Hij bouwde in Zwolle twee bruggen. Voor zijn tijd was hij goed op de hoogte van de nieuwe materialen en toe te passen technieken. Waarschijnlijk vergaarde hij veel kennis over waterbouw tijdens zijn werkzaamheden als provinciaal opzichter van Waterstaat in Groningen. Dat kwam van pas tijdens zijn werk in Zwolle. Hoewel de bruggen niet mooi werden gevonden, duidde zijn bouwkunst wel op architectonische kennis. Het ontwerp van de Rijks Hogere Burgerschool sprak bij veel mensen wel degelijk tot de verbeelding. Hij bouwde in een stijl met Neoclassicistische kenmerken. Minder bekwaam was Reinders in het begroten van de bouw-

kosten van een aantal van zijn werken (bijvoorbeeld bij de Rijks Hogere Burgerschool). Reinders rechtvaardigde zijn werk met de reden dat hij duurzaam wilde bouwen, om in de toekomst de onderhoudskosten laag te kunnen houden. Niet alleen de raad gaf kritiek op zijn plannen. Hij was zelf ook niet mild in zijn oordeel over zijn eigen ontwerpen. Bij elk plan gaf hij altijd zowel de voordelen als de nadelen aan.

Wat zijn de kwaliteiten geweest waaraan hij zijn naam te danken had. Deze vraag is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Hij behoorde niet tot degenen, die door hun enorme prestaties een stempel op de tijd zetten. Hij had de maat van zijn omgeving en moet beoordeeld worden in het verband van zijn tijd om datgene, wat hij tot de bouwkunst heeft bijgedragen, op de juiste betekenis te schatten. Door alle gegevens die over de stadsarchitect te verkrijgen waren te verzamelen, is een beeld opgebouwd van vooral de omstandigheden waaronder hij werkt. Hij heeft voor zover de bronnen onthullen geen gebouwen ontworpen en uitgevoerd in opdracht van particulieren in zijn vrije tijd. Dit is niet met zekerheid te zeggen, omdat geen persoonlijk dossier van hem is gevonden. Vooral wordt ervan uitgegaan dat zijn ontwerpen voortkwamen uit opdrachten die hij, als stadsarchitect kreeg van de raad. De stadsarchitect uit de 19de eeuw stak in de communis opinio niet uit boven de gemiddelde burgerman. Een dergelijke sfeer van eenvoud lijkt te passen bij Reinders. Het is in dit verband tekenend dat er van hem geen portret bekend is. Vooral de eigenschappen ijver, toewijding, stiptheid, zin voor orde, bereidwilligheid om dienstbaar te zijn, maakten hem tot een goede stadsbeambte.

Bijlage 1

<i>Stadmeester:</i>	
Henrick van Dulmen	1538-1560
Johan Everssen	1536-1569
Jansz.	1561
Cornelis van Meeckerenn	1576-1579
M. Johannes Engbertzen van Deventer	1600
<i>Bouwmeester van stadswerken:</i>	
Hendrik Jasper Nuis	1686-1694
<i>Stadsbouwmeester/inspecteur:</i>	
Abraham Hanselaer	1752-1780
Derk Zwens	1777-1820
Derk Boomkens	1820-1823
Hendrik Klinkert	1828-1841
<i>Stadsarchitect:</i>	
Zeger van der Bie	1841-1854
Berend Reinders	1855-1875
<i>Gemeentearchitect:</i>	
Jacob(us) Laurens van Essen	1876-1904
<i>Directeur Gemeentewerken:</i>	
Laurens Krook	1904-193
<i>Directeur Technische Diensten:</i>	
Jan Gerko Wiebenga	1930-1934
<i>Directeur Gemeentewerken:</i>	
Willem B.M. Beumer	1934-1951

Bijlage 2

Lijst van sollicitanten die bericht worden voor deelneming aan het examen :

- 1 P. van der Ster, te Balk
- 2 C. Kater TZ, te Monnickendam

- 3 R.B. Spengler, te Belt (prov. Utrecht)
 - 4 A. van der Velde BZ, te Schiedam
 - 5 A.J. Sevenhuysen, te Amsterdam
 - 6 P. Janse, te Vreeswijk
 - 7 W.G. Muller, te 's-Gravenhage
 - 8 P. Mager, te Purmerend
 - 9 J. van Schaik, te Rotterdam
 - 10 D. Scholten, te Rotterdam
 - 11 W. Stapelkamp, te Haarlem
 - 12 W.B. van Goor, te Gouda
 - 13 H. Linse, te Hoorn
 - 14 T.O. Meek, te Veenhuizen
 - 15 J.G.J. van Roosmalen, te Zwolle
 - 16 A. van Egmond, te Roosendaal
 - 17 J. Posthuma, te Harlingen
 - 18 A.J. Droyer, te Zwolle
 - 19 P.J. Moulhaan, te Woerden
 - 20 Ary van der Kooy, te Gouda
 - 21 B. Reinders, te Groningen
 - 22 D.B. Molenkamp, te Amsterdam (is doorgestreept)
 - 23 J. Bruyn, te Amsterdam
 - 24 A.G. de Geus, te Haarlem
- Noten**
- Gebruikte afkortingen:
ARA	Algemeen Rijksarchief
GAD	Gemeentearchief Den Haag
GAG	Gemeentearchief Groningen
GAZ	Gemeentearchief Zwolle
AAZ01	Administratieve stadsarchieven
AAZ02	Administratieve stadsarchieven
DA002	Archief dienst openbare werken
DA003	Archief bouwvergunningen 1901-1950
RAO	Rijksarchief Overijssel
- 1 D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen; Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, p.64.
 - 2 J.J. de Jong, 'Bouwen voor Zwolle: Zwolse architecten en hun werken uit de 19e en 20e eeuw', in: *Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Zwolle* 20, Zwolle 1996, p.1.
 - 3 Gemeentelijke archiefdienst, Correspondentie 88 H 029 (Zwolle 1988) p.1.
 - 4 GAZ, AAZ01-1693. Resolutien van den Schepenen en Raden 1687-1693, pp.404-405.
 - 5 GAZ, Transportregister 07-10 1780, p.37.
 - 6 Correspondentie 1988, p.1.
 - 7 De Jong 1996, pp.1-2.
 - 8 GAZ, AAZ01-1777. Resolutien van den Schepenen en Raden 1777, p.241.
 - 9 *Verslag van den Toestand der Gemeente Zwolle* 1904, p.12.
 - 10 Gemeentelijke archiefdienst, Correspondentie 76 H 008 (1976 Zwolle) p.5.
 - 11 GAZ, Notulen van den Raad der Gemeente Zwolle, 20 juni 1909.
 - 12 GAZ, 7 september 1909.
 - 13 De Jong 1996, p.2.
 - 14 Gemeentearchief Zwolle, AAZ02-853, 1 april 1854.
 - 15 GAZ, AAZ02-902, 6 april 1854.
 - 16 GAZ, AAZ02-815, 10 nov. 1854.
 - 17 GAZ, AAZ02-816, 7 december 1854.
 - 18 GAZ, AAZ02-530, 14 februari 1855.
 - 19 GAZ, AAZ02-704, 1 maart 1855.
 - 20 Gemeentearchief Groningen, Bevolkingsregister-83, 3 januari-28 februari 1825.
 - 21 GAZ, 24, Register van de Notulen van de Gemeenteraad te Zwolle, 30 januari 1855.
 - 22 GAZ, Bevolkingsregister-69 1860-1940.
 - 23 GAZ, AAZ01-03123, Sterfte-statistiek 1865-1876, 21 juli 1870.
 - 24 R. Vijfwinkel, K.P. Companje, W.J. de Geus en M.M. Hegener, 's *Haags werken en werkers, 350 jaar gemeentewerken (1636-1986)*, p.130.
 - 25 GAD, Algemeen Verslag van de Werkzaamheden en Notulen der Vergaderingen, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* (Instituutsjaar 1889-1890), 11 februari 1890, pp.36-37.
 - 26 GAZ, AAZ01-409, Register voor de ambtenaren der Gemeente 1821-1842, artikel 1.
 - 27 GAZ, AAZ01-409, Register 1821-1842, artikel 3.
 - 28 GAZ, AAZ01 subonderdeel 1, art.4.
 - 29 GAZ, AAZ01 art.8.
 - 30 GAZ, AAZ01 subonderdeel 3, art.4.
 - 31 GAZ, AAZ01 subonderdeel 4, art.4.
 - 32 GAZ, AAZ01 art.16.
 - 33 GAZ, AAZ01 subonderdeel 1, art.19.
 - 34 GAZ, AAZ01 art.20.
 - 35 GAZ, AAZ01 subonderdeel 2, art.19.
 - 36 GAZ, AAZ01 art.21.
 - 37 GAZ, AAZ01 art.17.
 - 38 GAZ, AAZ02-3041, Instructies voor het gemeentepersoneel 1778, art.3.
 - 39 B. Lamberts en H. Middag, *Architectuur en stedenbouw in Overijssel 1850-1940*, Zwolle 1991, p.134.
 - 40 GAZ, DA002-282, 11 juni 1868.
 - 41 Correspondentie 76 H 008.
 - 42 De Jong, Bouwen 20, 15 maart 1992, p.209-214.
 - 43 GAZ, AAZ01-409, subonderdeel 1, art.14.
 - 44 GAZ, AAZ01 subonderdeel 2, art.14.
 - 45 GAZ, DA002-453, 22 september 1856.
 - 46 GAZ, AAZ02-3041, art.10.
 - 47 GAZ, DA002-466, 23 september 1854.
 - 48 GAZ, AAZ01-409, Register 1821-1842, art.8.
 - 49 W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1873, p.243.
 - 50 Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Vijfde Afdeling Onderwijs, 1848-1876, inventarisnummer 755, no.93, 5 april 1865, p.192.
 - 51 GAZ, DA002-105, 24 juli 1865, p.663.
 - 52 L.H. Ebersson, Eberssons Bouwkunst, *Overzicht van de onuitgegeven werken onzer Nederlandsche tijdgenooten*, uitgegeven tussen 1873-1875.
 - 53 ARA, 186, 16 juli 1867, p.716.
 - 54 Ebersson, 1873-1875 Arnhem.
 - 55 GAZ, foto Rijks Hogere Burgerschool van voor 1953, gezien vanuit zuidwest, negatiefnummer 85-054-10 en GAZ, foto Rijks Hogere Burgerschool van na 1953, negatiefnummer 82-006-05.
 - 56 Jubileumcommissie, *Gedenkboek; honderd jaar rhbs Zwolle 1867-1967*, p.20.
 - 57 GAZ, DA002-461, 21 september 1855.
 - 58 GAZ, AS01 art.13.
 - 59 GAZ, DA002-13, 6 januari 1862.
 - 60 GAZ, AS01-409, art.11 en 12.
 - 61 GAZ, DA002-498, 4 december 1866.
 - 62 GAZ, DA002- 220, 14 juni 1855.
 - 63 GAZ, DA002- 294, 19 juli 1855.
 - 64 GAZ, DA002- 80, 19 februari 1868.
 - 65 GAZ, DA002-13, 6 januari 1862.
 - 66 *Verslag van de Raad der Gemeente Zwolle 1875*, p.8.
 - 67 P.J.C. de Boer, *De Zwolse 'Fabrieks- en handwerk- nijverheidstentoonstelling' van 1860*, p.62.
 - 68 De Boer, p.63.